

EMBER AZ ÁLLATBAN

Az erószak gyökerei

Nem kevés történész számára, de különösen a laikus érdeklődők többségének a történelem az egymás után következő, kisebb-nagyobb háborúk sorát jelenti. Nem véletlenül: számos régészeti adat, a törzsi kultúrákat kutatók beszámoló,

valamint a legrégebbi írásos emlékek is arra utalnak, hogy a magasan szervezett társadalmak, hasonlóan a történelem előtti kis létszámú közösségekhez és a ma is létező természeti népekhez, egymás közötti konfliktusaikat gyakran háborúk indításával kísérelték megoldani. A meglévő ismereteinket elemzők egy része egyetért abban, hogy a háborúk döntő többségét valamilyen forrás (élelem, vízforrás, védelem, vagy a nők mint szaporodási partnerek) megszerzése vagy megtartása érdekében indították

A háború a legkockázatosabb, de egyben a legnagyobb nyereséggel kecsegtető módja a felek közötti versengés megoldásának. Nem kérdéses, hogy egyik legáltalánosabb jellemzője az ölés, az ellenséges csoport tagjainak elpusztítása. Több kérdés merülhet föl ezzel kapcsolatban. Honnan ered a fajtárs életének a kioltása? Biológiai vagy társadalmi létünkől vezethető-e le? A csoportok közötti érdekkülönbség kialakulásának és elrendezésének magától értetődő következménye-e az élet kioltásával járó összecsapás? Rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek bizonyítják az emberi agresszió genetikai befolyaroltságát. Vajon a gyilkosságra és a háborúk létrehozására való hajlam szintén a génjeinkben rejtőzik?

A tudósok jelentős hányadának meggyőződése, hogy a háború emberi „találmány”. Véleményük szerint az intelligens, társadalmakban élő ember által létrehozott kultúrák-

ban jöttek létre azok az eszközök, szerepek és életformák, valamint eredetmitoszok, normák, vallások, ideológiák, rítusok és szimbólumok, amelyekre hivatkozva kialakították az ellenségeskedés e legszörnyesebb eljárását. A végső cél a másik közösség, törzs, állam legyőzése, tagjainak, szervezeteinek, ideológiájának alárendelt, függő helyzetbe hozása, sok esetben elpusztítása.

Megtanultunk ölni

Az embernek ember általi megöléséről, illetve ehhez kapcsolódóan a háborúról való, természettudományok felől közelítő gondolkodást nagy vonalakban három – a darwini evolúciós elméletre épülő – teória befolyásolta. Az első Raymond Dart paleoantropológus elképzelése, amelyet egyrészt a húsevés, az eszközkészítés és a vadászó életforma, másfelől a modern társadalmakban eluralkodó erószak és a második világháború tragikus

tapasztalatai inspiráltak. Lényege, hogy a vadászat során alkalmazott eszközök, valamint a préda megölésének tapasztalata, élménye befolyásolta az emberelődök konfliktusainak lezajlását és kimenetelét („gyilkos emberszabású” elmélet). Míg az állatvilágban megfigyelhető az agresszió blokkolását kiváltó öröklött kommunikációs jelzések, magatartásformák hatékony alkalmazása – magyarázták a klasszikus etológia képviselői, köztük Konrad Lorenz –, az emberelődök primitív vadászfegyvereiket alkalmazva merőben új helyzetbe kerültek. Nem voltak képesek alkalmazni, figyelembe venni ezeket a jelzéseket. Talán pontosabb lenne úgy fogalmazni: csökkent vagy elveszett a kulcsingerek hatékony használata, nem váltódtak ki az agresszorok öröklött válaszai. Másrészt a fegyverhasználat öröklött válaszai „váratlanul” súlyosak, nem egyszer végzetesek voltak. Ezt a hatékonyságot ismerték fel őseink.

Szándékos gyilkosság vagy túlzott önvédelem?

Ehhez társult a Lorenz agresszióelméletében megfogalmazott ösztönös – azaz génjeinkben hordozott, önálló, nem szükségszerűen más jellegű késztetésekhez (éhség, szomjúság, szaporodás, pozíciószerezés stb.) kapcsolódó – agresszív hajtóerő. A folyamatosan bennünk képződő energiák nyomán motiváltak vagyunk az agresszió végrehajtására. Evolúciónk során mi, emberek kialakítottunk számos olyan eljárást, rítust, amelyeket által az agresszió többé-kevésbé korlátozható a közösségen belül, de ezzel szemben – vagy talán ennek árán – eszkalálódott az idegenekkel, illetve más csoportokkal szemben. Azonosulunk csoportunkkal, elfogadjuk szabályait, és ehhez viszonyítási alapként más csoportok – nem egyszer vélt – jellemvonásait használjuk fel. Annál erősebb ez a törekvésünk, minél erősebb a hasonlóság a csoporton belül (például rokonság), és minél hangsúlyosabb az eltérés a csoporton kívüliekkel szemben.

Napjainkban az ölés, pontosabban az elpusztítás (megsemmisítés) evolúciós gyökereit az emberszabású majmok néha végzetes következménnyel járó agressziójában keressük („csimpánzerószak” elmélet). Számunkra most valójában az a kérdés, hogy vajon a modern *Homo sapiens*-re általánosan jellemző háborúskodás gyökerei megtalálhatók-e a főemlőscsoportok közötti konfliktusok jellegzetességeiben, illetve a bennük résztvevő egyedek génjeiben.

A főemlősök számára a fajtársak mint vetélytársak „legyőzése” legalább akkora feladat, mint a szükségleteiket kielégítő táplálék megszerzése. A ceyloni parókás makákók, az indiai rhesus- vagy bundermajmok és a Vörös-tenger Afrika szarvával szembeni, arabiai és délnyugat-jemeni partjai mentén élő galléros páviánok felfedezték a szeméttelpeket, mint a legbőszesebb források helyét. Másról élő

társaikkal szemben a mindig jó húsból lévő egyedek, a magas szaporulat, de a területért birtoklásáért más csoportokkal folytatott ádáz küzdelmek is jelzik, hogy jól választottak.

A csoportok közötti összecsapások más fajoknál is megfigyelhetők. Erdemes azonban hangsúlyozni, hogy meglehetősen ritkán következnek be, és azok jelentős részében is a szemben álló felek „megeléglenek” egymás dühödés és hangos, de gondosan megtartott távolságból történő fenyegetésével. A tényleges összecsapások eszeveszett üldözéseiben, hirtelen támadásaiban és gyors visszavonulásai során azonban nem egyszer szereznek a szemben álló felek kisebb-nagyobb sérüléseket. Ma már tudjuk, hogy a Lorenzhoz hasonló klasszikus etológusok tévedtek, amikor csak az ember sajátjának vélték a fajtárs elpusztítását. A sérülések néha igen komolyak lehetnek, nemegyszer az állatok pusztulását okozzák. A főemlősök döntő többségénél azonban nincsenek arra utaló jelek, hogy a sérülés okozta háttérben az ellenfél elpusztítására való törekvés állna.

Ez a mi fánk!

Ha sikerül a konfliktus zűrzavarán átlátnunk, és pontosabban megfigyeljük ezeket az eseményeket, meglepő szabályszerűséget tapasztalhatunk: a különböző életkorú és nemű egyedek jellegzetesen eltérő taktikát alkalmaznak. Ennek háttérben az áll, hogy eltérő közöttük a kockázat és nyereség viszonya, valamint, mivel eltérőek az érdekeik is, azokkal kerülnek valójában szembe, akiknek legyőzése ténylegesen előnyt jelenthet számukra. Így érthető csak igazán, hogyan védekeznek a gibbonpár a közös énekléssel és járőrözéssel biztosított, kizárólagosan csak általuk birtokolt területük megsértői ellen. A hím mindig a betolakodó hímmel, a nőstény a területértő nősténnyel szemben agresszív. A hím számára territóriumának megőrzendő

A kölcsönös testpolás a béke záloga a páviánoknál

Idegen területre behatolva nem árt az óvatosság

forrása a nőstény, mint szaporodási partner, míg párja számára a területen táplálékot nyújtó fák gyümölcsei, hajtásai jelentik ugyanezt.

Sok fajra, köztük a szavannapáviánra, a rhesusmajomra vagy a zöld cercófra jellemző, hogy lakókörzetükön a legfontosabb táplálékforrások olyan nagy távolságra vannak egymástól, ami lehetetlenné teszi a napi szükséges elfoglaltság mellett a tökéletes birtoklást. Mivel meg kell védeniük más fajtársaktól, de képtelenek kisajátítani, olyan csoport

okat alkotnak, amelyekben a nőstények rokonaikkal összefogva igyekeznek távol tartani a hasonló okból szerveződött csoportokat. A versengés néha izgatott határmenti erőfitogtatásban is megnyilvánul, de ritkán alakul ki véres összecsapás. Alapvetően a létszám által meghatározott magabiztosság, illetve félelem szabályozza a szomszédos csoportok által egyaránt használt gyümölcsfák és más élelemforrások kihasználását: a kisebb létszámú csoport elkerüli a nagyobb

Dorothy Cheney, amerikai primatológus többször tanúja volt a zöld cercóf szomszédos csoportjai találkozásának. A felnőtt nőstények a legaktívabbak mind a fenyegetően figyelmeztető kiáltozások, mind az agresszív összecsapásokban való részvétel tekintetében. A nőstények egész életüket ugyanabban a csoportban, rokonaikkal és más rokonsági vonalak egyedeivel szövetségben élik le. Összefogásuk a fő biztosítéka annak, hogy megvédhessék területük forrásait. A hímek gyakran segítik csoportjuk nőstényeit a küzdelmekben, de legfőbb gondjuk az idegen hímek távoltartása. Ugyanakkor nem ritka, hogy a találkozásakor a fiatal hímek között játékba kezdenek, vagy a felnőtt hímek kezdek kerülgetni a szomszéd csoport fiatal nőstényeit.

Férfivirtus

Az eddigiektől jelentősen eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek az emberszabású majmokban a csoportok közötti konfliktusok. A legkevésbé veszélyesek a bonobók, más néven törpe csimpánzok közötti találkozások. Rajtuk kívül mindegyik más faj esetében megfigyelték már élőhelyeiken a fajtárs megölését. Abban is különböznek a majmoktól, hogy az orángutánál, a gorillánál és a közönséges csimpánz csoportszerkezeteiben a hímek a helyben maradók, és alapvetően érdekeltek a források biztosításában.

A gorillák esetenként véres csoportközi konfliktusai kizárólag a hímek közötti összecsapásokra korlátozódnak. A nőstények teljes mértékben távol tartják magukat a küzdelmekről. Feltételezhető, hogy ebben inkább a hatalmas erőkülönbség, mint az érdektelenség játszik szerepet. A hímek közel kétszer akkorák, mint a nőstények, így könnyedén elbánhatnának a szó szerint gyengébb nemmel. A nőstények sokat veszítenek korábbi ezüsthátú vezérük veresége esetén, hisz az új hím többnyire megöli az ellenfelétől származó, még anyai gondozást igénylő utódokat.

Az orángutánokról, mivel alapvetően magányos életmódot folytatnak, nem szölok, annál inkább legközelebbi evolúciós rokonnokról, a csimpánzról. A közönséges csimpánzoknál és a bonobóknál az egymással rokonságban álló hímek szövetséget alkotnak, hogy közösen őrizzék területeiket. A megvédendő forrást a nőstények jelentik, amelyek a csimpánzoknál egymástól többnyire függetlenül élik életüket. Területeik, amelyeket lakókörzetnek (home range) neveznek a kutatók, elegendő táplálékot biztosítanak maguk és 1-3 utódjuk számára, és az időlegetesen, néhány percre, vagy akár több napra is hozzájuk csatlakozó hímek számára is. A felnőtt nőstények többsége eltűri a maga közelében élő, egyazon közösségbe (commu-

nity) tartozó szomszédos nőstényeket, de más-más területeken járnak napi táplálék-szerző útjaikat. Noha egymásnak vetélytársai, amit a ritkán előforduló kölyökgyilkosság és kannibalizmus is bizonyít, sokkal elnézőbbek a közelükben táplálkozó nem rokon nőstény társukkal, mint a hímek a szomszédos közösség hímjeivel szemben. Szó szerint kell érteni, hogy utóbbiak a területük megvédéséért, azaz a nőstényekért a gyilkosságtól sem riadnak vissza. Ez az a tulajdonságuk, amely a mi témánk szempontjából is érdekes.

Hadüzenet nélkül

Az emberre és a csimpánzra egyaránt jellemző, hogy mind a komolyabb következményekkel járó agresszivitásban, mind a csoportok közötti összecsapásokban elsősorban a hímek vesznek részt. Különösen jellemző mindkét fajra, hogy a kamaszok és a fiatal felnőttek a legaktívabbak. A nőstények igyekeznek elkerülni az erőszakos konfliktusokat, valamint ők azok, akik leginkább ellenzik a háborúkat. A nőstények és nők keveset nyerhetnek a sikerességük növelése szempontjából, ugyanakkor a veszteségük rendkívül nagy lehet (sérülés, halál). A hímek, illetve a férfiak szintén sokat kockáztatnak, de a nyereség rendkívüli mértékű lehet: terület az erőforrásokkal, elismerés, hőskultusz és mindenekeelőtt a nők figyelve, választása. Utóbbival kapcsolatos a legnagyobb veszteség is, a „reproduktív halál”: A gyávát nem becsülik sem a nők, sem a társak.

A csimpánzok több élőhelyén is megfigyelték, hogy alkalmanként a territórium határának szokásos hangos, erőfitogtató ellenőrzése helyett merőben más taktikát alkalmaznak. Többen összegyűlnek, és óvatosan, csendben lopakodnak át a szomszédos közösség területére. Igyekeznek észrevétlenül közel kerülni egy magányos ellenfélhez. Végül rárontanak, és míg ketten-hárman leszorítják, alaposan helybenhagyják. Ezek a támadások gyakran végződnek az áldozat halálával. A primatológusok megfigyelték, hogy a gyilkos támadások akkor fordulnak elő elsősorban, amikor megbomlik a hatalmi egyensúly a csoportok között – jellemzően hasonló helyzetben törnek ki a törzsi társadalmakban is a nagy létszámú összecsapások.

Az említett hasonlóságok ellenére számos társadalomtudós számára elfogadhatatlan a háborúk lehetséges biológiai gyökereinek felvetése. A kizárólagosan kulturális eredet elfogadása álláspontjuk szerint megakadályozza valamiféle eredendő gonoszságra való ösztönös, determinált hajlam feltételezését. Természetesen nem kerülhetik el figyelmünket azok a lényegesen eltérő sajátosságok, amelyek megkülönböztetik a főemlősök csoportközi összecsapásait a törzsi háborúktól, és

Az erős családi kötelék a sikeres hadviselés alapvető feltétele

Balogi Zoltán felvétele

mindkettőt a modern háborúktól. Robert Hinde, a kiváló angol pszichológus hangsúlyozta, hogy az ember által folytatott háborúk a társadalmi és kulturális szerveződés olyan bonyolultan összetett rendszerében léteznek (ideológia, vallás, eredetmítosz, nacionalizmus, sovinizmus, az ellenség dehumanizálása, hazaszeretet, bosszúvágy, egyéni, csoport- és nemzeti büszkeség, rasszizmus, hadtudomány és általában a tudományok, hogy csak néhányat említsek), amely hiányzik a legintelli-

gensebb emberszabású majmoknál is. Tény azonban, hogy a háborúban aktívan szerepet játszanak olyan biológiai eredetű készleteink, amelyeknek gyökerei a messzi evolúciós múltban erednek. Így a háborúban tapasztalható emberi agresszivitás, erőszak minden bizonnyal e biológiai gyökerek és különböző társadalmi és kulturális hatások kölcsönös befolyásának eredménye.

dr. Tóth Péter